

УДК 94:355.674-054.65:341.34(477.73)

DOI: 10.26661/swfh-2018-50-023

Політична індоктринація іноземних військовополонених в таборах НКВС (МВС) (на прикладі таборів Півдня України)

Н.В. Калкутіна

*Миколаївський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти,
frau.kalkutina@gmail.com*

Ключові слова:
військовополонені, табори,
індоктринація, антифашисти,
ідеологія.

В статті розкриваються завдання та методи ідеологічної обробки іноземних військовополонених радянських таборів). З'ясовано, що політична індоктринація спецконтингенту лише частково дала результати. Незважаючи на значні пільги та привілеї, кількість активістів, які погоджувались на співпрацю з управліннями таборів залишалась незначною. А більшість так і не стала лояльною до радянської держави та не змінила своїх колишніх переконань.

Political indoctrination of foreign prisoners of War In NKVD (MVD) camps (at the example of camps in the South of Ukraine)

N. Kalkutina

Mykolaiv Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education

Key words:
prisoners of war, camps,
indoctrination, anti-fascists,
ideology.

The article opens up the tasks and methods of ideological processing of foreign prisoners of war in the Soviet camps of the NKVD, in particular those which are situated in the South of Ukraine. It was established that significant efforts were being made to create loyalty to the USSR and to «defascinate» the ideological enemy. Political, educational and cultural work have been priority measures. Anti-fascist schools, groups, newspapers and periodicals were created in the camps, political information and conversations were held. All this should serve to re-educate the captured soldiers and officers and turn them into friends of the Soviet state.

As a result of such powerful indoctrination in the camps, there was an increase in anti-fascist sentiment. But communist propaganda was badly assimilated by the majority. Therefore, anti-fascists were offered various privileges. They were exempted from forced labor, received improved nutrition and returned home one of the first. But the number of activists who agreed to cooperate with the Soviet authorities still remained negligible. Most of the prisoners hated communists and considered them enemies. This was especially true for officers who perceived the interaction with an ideological enemy as a betrayal of their homeland and people. Antifascists were threatened with massacre by their former «brothers in arms». It was a real ideological split, which complicated the already overwhelming situation of the prisoners and worsened the moral and psychological climate in the camp.

During the captivity of many prisoners of war their attitude to the USSR did not improve, but on the contrary, the hatred to an ideological enemy only strengthened.

В результаті Другої світової війни на теренах Радянського Союзу з'явилась тимчасова, штучно створена соціальна група – військовополонені іноземних армій. У Південній Україні функціонування виробничих таборів для солдат та офіцерів противника припадає на кінець 1943–1950 рр. З перших днів надходження спецконтингенту розгортається масштабна кампанія з його політико-

ідеологічної обробки. Агентурно-оперативна діяльність спецвідділів та політична робота починається вже з таборів-розподільників та не припиняється на жодній з ланок полонення.

Слід зазначити, що в радянській історіографії це одна з небагатьох тем, дозволених для дослідження. Та, як правило, коло наукового пошуку звужувалося до діяльності антифашистських

організацій: Національного комітету «Вільна Німеччина» та «Союзу німецьких офіцерів» [1]. Але їх створення розглядалося як ініціатива самих полонених та пов'язувалося виключно з їх внутрішньою мотивацією, замовчуючи роль радянських спецслужб в даному процесі.

Сучасні дослідники радянського військового полону оцінюють політичну роботу не так однозначно. А. Чайковський [2], В. Левикін [3], Л. Вавулинська [4], В. Карпов [5], приходять до висновку, що в умовах морально-психологічного та політичного тиску певний відсоток бранців все ж піддався комуністичній пропаганді. Але більшість контингенту зберігала національну ідентичність, вірність присязі та власним ідеологічним переконанням.

Мета пропонованої статті – на матеріалі місцевих архівів прослідкувати процес ідеологічної обробки бранців в південноукраїнських таборих та дослідити реакцію самих полонених на маніпуляції з їх колективною та індивідуальною свідомістю. Актуальність обраної теми обумовлена також сучасними перманентними інформаційно-психологічними війнами, що є ефективним засобом забезпечення окремими країнами власних інтересів. Історичний досвід минулого допоможе формуванню стратегії інформаційної стійкості, спрямованої на протидію руйнівним впливам, які здійснюються в рамках інформаційних війн.

Отже, завдання ідеологічної роботи з полоненим спецконтингентом витікали з розпоряджень Й. Сталіна про пробудження в солдат, «обдурених Гітлером, класової самосвідомості та виховання їх в антифашистському дусі, створення кадрів революційних робітників та селян, які готові та здатні до боротьби проти Гітлера та його нового порядку в Європі...» [6, с. 193]. Вже починаючи з першого допиту за допомогою методів психологічного впливу, політпрацівники намагалися змінити ціннісні орієнтації та світогляд бранців, нав'язати їм нову ідеологічну модель. Результати подібного впливу залежали від цілого ряду факторів: національно-психологічних особливостей полоненого, рівня його інтелектуального розвитку та психосоціальної ідентичності. Важливим був і попередній соціальний досвід та стійкість політичних переконань, якість проведеної з ним агітаційно-пропагандистської та вербувальної роботи, умови утримання в таборі тощо.

Для реалізації завдань по «дефашизації» зусилля прикладалися чималі. Пріоритетними засобами стали політична, просвітницька, культурно-масова робота. Стінгазети, політінформації, бесіди, антифашистські гуртки, школи, курси,

періодичні видання, демонстрація кінофільмів – все мало слугувати перевихованню ідеологічно ворожого контингенту. Політичні відділення таборів невтомно працювали над політико-моральним обличчям військовополонених. Регулярно проводилася роз'яснювальна робота: про неминучий розгром німецької армії, про життя та діяльність Й. Сталіна, про державний лад СРСР (вивчалася радянська Конституція). З полоненими також обговорювалися повідомлення радянського Інформбюро, проводилися мітинги у зв'язку з визначними подіями.

Традиційними стали вечори художньої самодіяльності. Бранець миколаївського табору № 126 згадує: «Одного разу гурток художньої самодіяльності прибув з північного табірного відділення (миколаївський завод ім. 61 комунара – авт.) до нас. Такий гурток діяв в кожному таборі. Там грали в театрі, навіть ставили оперети. Якщо в нас у трудовому таборі був цікавий вечір, то починався він, звичайно, з політичної демонстрації. Ніхто не йшов би, якби виголошувалася тільки політична промова. Отже, промова, тоді німецький переклад і, нарешті, як винагорода – музика або театр. Іноді проводився також кіносеанс... Нам дуже сподобалися такі розваги, під час яких ми могли забути про голод та інший біль» [7, с. 73].

Цікаво, що бранцям таборів НКВС часто демонстрували трофейні геббельсівські фільми в якості інструменту антизахідної пропаганди. Наприклад, один з них згадує фільм «Ohm Kr ger» («Дедячко Крюгер»), демонстрований військовополоненим в Одесі: «В цьому фільмі знімалися кращі німецькі актори, і його Геббельс використовував як пропаганду проти англійців. Ми бачили на екрані їх звірства під час англо-бурської війни. Ми бачили жертовну боротьбу бурів проти англійців і розуміли, що ці націонал-соціалістські фільми Геббельса для СРСР зараз якраз доречні. Росіяни захопили їх і зробили тепер доступними в своїй країні... Все те, в чому росіяни мали потребу, вони використовували незалежно від того, звідки це походить і ким виготовлено» [7, с. 78].

Політична освіта мала сприяти лояльності до радянської політичної системи та радянської дійсності загалом. Тому в розпорядження бібліотек при управліннях таборів надходила художня та політична література, радянські газети та журнали, а також періодичні видання для військовополонених: «Фрейерс Ворт» (1941–1943 рр.), «Фрейерс Дойчланд» (1943–1945 рр.); «Бюлетень для німецьких військовополонених в СССР» – «Нахріхтен» (1946–1949 рр.); «Ігаз Со»

(1942–1949 рр.) для угорських військовополонених; «Грауль лібер» (1942–1949 рр.) – «Газета для військовополонених румун»; «Міттайлунген» для австрійців, «Ніппон Сімбун» для японських військовополонених. Окрім вказаної періодики, військовополонені німці отримували радянський журнал «Новое время» на німецькій мові та ряд видань радянської окупаційної зони Німеччини [6, с. 194]. Завданням подібної літератури стали ознайомлення військовополонених із сутністю соціалістичної держави та життям радянських людей; огляд подій, що відбувалися в Німеччині та світі (особлива увага приділялась боротьбі «прогресивних сил всього світу за мир і демократію»), висвітлення підсумків соцзмагань в таборах та антифашистської культурно-масової роботи [6, с. 195]. Періодика публікувала також своєрідну хроніку життя в СРСР з висвітленням господарських, культурних, наукових досягнень Країни Рад. Тобто здійснювалася масштабна тотальна ідеологізація мислення полонених.

Але полонені розуміли «об'єктивність» подібної відцензурованої преси і вона викликала лише вкрай негативні реакції. Наприклад, бранці миколаївського табору висловлювали недовіру до радянської пропаганди, зокрема, критикували газету «Нахріхтен», за публікацію неправдивої інформації про рівень життя населення в окупаційних зонах: «Я сам особисто читав листа із англійської зони окупації, де можна вдосталь купити хліба, м'яса та інші продукти» [8, арк. 38]. Офіцери японської Квантунської армії взагалі забороняли солдатам читати газету для полонених японців «Ніппон Сімбун» та знищували її примірники. Натомість вони намагалися видавати підпільні стінгазети та контролювати їх зміст [5, с. 71]. Але такі видання все ж справляли опосередкований вплив на свідомість бранців. Вони значно прикрашали дозвілля, сприяли нормалізації психологічного стану полонених, адже це іноді був єдиний зв'язок з далекою батьківщиною.

Про значення, що надавали політичній роботі, свідчить хоча б той факт, що за рішенням ЦК ВКП (б) від 26 червня 1946 року і відповідно до наказу МВС СРСР від 19 жовтня того ж року при Головному управлінні у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) був створений політичний відділ, на який покладалося керівництво політичною роботою серед військовополонених, створення в таборах антифашистських шкіл і курсів та видання газет. Одночасно політвідділи створювалися на республіканському та обласному рівнях, а також при управліннях таборів військовополонених. Штат політапарату в таборах

складався, як правило, з 2-3 чоловік: заступника начальника управління табору з політчастини і 1-2 старших інструкторів з організаційно-політичної роботи та з агітації та пропаганди [4, с. 63].

В результаті такої потужної індоктринації в таборах спостерігалось зростання антифашистських настроїв. Але лише незначний відсоток військовополонених сприймав подібну пропаганду. Особливо це стосувалося офіцерів, переконання яких не так просто було змінити. За підрахунками українського дослідника В. Левикіна, число переконаних прихильників Гітлера в радянських таборах становило близько 20 % [3, с. 283]. До них відносились ті, котрі в Третьюму Рейху та союзних державах займали певне соціальне становище (партійні та державні чиновники, представники СС та СА, офіцери та рядові солдати-реваншисти). Багато бранців не мали стійких ідеологічних пріоритетів і саме в радянському полоні почали замислюватись над деструктивністю нацизму. Найчисельнішою була група аполітичних в'язнів, які рівно відносились до усіх політичних сил і їх цікавило лише виживання і повернення додому. Найменший відсоток жителів табірних бараків відносився до комуністів і т. зв. «антифашистів» [2, с. 377]. На думку В. Левикіна термін «антифашист» обрали через те, що і німцями, і союзниками він сприймався більш позитивно ніж, скажімо, «комуніст» [3, с. 282].

Комуністична пропаганда засвоювалася більшістю досить мляво. Навіть зважаючи на численні пільги, що надавалися активістам-антифашистам. Останні були розконвоєвані, звільнялися від примусових робіт та отримували покращене харчування. Активістів навіть возили на екскурсії в колгоспи, організовували відвідування театрів, музеїв [9]. І багато полонених, користуючись нагодою полегшити собі умови перебування в таборі, поступалися своїми світоглядними та ідеологічними переконаннями. Ще одним важелем впливу на бранців стала репатріація, адже антифашисти поверталися на батьківщину одними з перших, а от «профашистськи налаштований елемент», на який ГУПВІ мало компроментуючі матеріали, репатріації не підлягав. Але досить часто ідеологічні опоненти комуністів будь-що прагнули потрапити до антифашистського активу для того, аби отримати додатковий продовольчий пайок, відвести від себе підозри та якнайшвидше повернутись додому.

В кінці війни і повоєнний період представники антифашистського активу все ж зайняли провідну роль в табірному самоуправлінні. Саме з їх допомогою оперативні відділи таборів викривали

«реакціонерів». Окремі активісти дійсно прийняли ідеологічною доктриною СРСР. Особливо це стосується японців. Так, В. Карпов описує цікавий випадок, коли представники японського антифашистського активу відмовились повертатися на батьківщину з «реакційно налаштованими» офіцерами і просили відкласти їхнє відплиття до наступного пароплава [5, с. 74].

Через масове надходження спецконтингенту, постала нагальна потреба в авторитетній антифашистській організації, ініціатива створення якої начебто належала самим полоненим. 12–13 липня 1943 р. в таборі № 27 (м. Красногорськ) відбулася установча конференція, яка проголосила створення антифашистської організації «Національний комітет «Вільна Німеччина». До складу керівництва даної організації увійшли 25 військовополонених та 12 політемігрантів. У вересні того ж року створено ще одну організацію «Союз німецьких офіцерів». Згодом СНО увійшов до складу НКВН. Програмними документами організації НКВН СНО стали «25 тез про закінчення війни» та «Звернення 50 генералів» [3, с. 280]. Основним завданням стала пропаганда серед військовослужбовців вермахту та військовополонених.

Але особливого впливу на військовополонених організація НКВН СНО не мала через політичну несвідомість останніх та відсутність чітких політичних вподобань. Так, 60% солдатів не знали про НКВН взагалі, 30% мали про нього слабке уявлення й лише 10% були добре обізнані з ідеологією організації [3, с. 280]. В миколаївському таборі до грудня 1944 р. до платформи НКВН добровільно приєдналися лише 3,5 % полонених [10, арк. 43]. А за весь час функціонування організації загітувати вдалося лише 20% бранців [3, с. 280]. Із закінченням війни необхідність в подібній організації відпала, та діяльність її було припинено.

ГУПВІ в червні 1946 р. констатувало, що в таборах МВС поряд зі зростанням демократичних настроїв серед військовополонених спостерігається активізація ворожої діяльності реакційно налаштованих бранців, особливо офіцерів. Вони намагалися створити в таборах підпільні фашистські організації, здійснювали диверсійно-шкідницькі акти, готували напади на охорону, займались саботажем та організовували групові втечі військовополонених [11, с. 690]. Члени таких організацій систематично займалися антирадянською агітацією та погрожували членам антифашистських груп. Наприклад, військовополонений миколаївського табору № 126 Роденгорст висловився так: «...найжахливіше, що німці продають своїх тут, в полоні. Ми повинні запам'ятати

цих антифашистів, для того, щоб переслідувати їх в Німеччині. Після повернення на батьківщину ми повинні знищувати всіх більшовистських шпигунів» [12, арк. 121]. Як бачимо, в установах радянського військового полону відбувалося протистояння не лише з табірною адміністрацією та радянською владою, а й між самими бранцями. Це був справжній ідеологічний розкол, що ускладнював й без того невтішне становище полонених та погіршував морально-психологічний клімат у таборі.

Особливо завзято боронили своїх солдат від впливу комуністичної пропаганди японські офіцери. Вони вимагали від них залізної дисципліни та прагнули повернути на батьківщину «сильну духом і боєздатну військову частину». За прагнення зберегти японські військові порядки в документах НКВС цих офіцерів називали «військовополонені особливої категорії» [5, с. 72].

Найголовнішим же завданням політичної індоктринації спецконтингенту стало підвищення продуктивності праці на підприємствах, що постраждали під час бойових дій. Політапаратам в повсякденній політичній роботі необхідно було донести до свідомості кожного військовополоненого, що піклування уряду СРСР зобов'язує їх чесно працювати і, тим самим, відшкодувати нанесені руйнуваннями збитки, а також кошти, витрачені на їх утримання. Полоненим роз'яснювали соціалістичний характер праці в Радянському Союзі (праця для радянського громадянина є органічною потребою, справою честі, слави, доблесті та героїства). Військовополонених, передусім антифашистів, залучали до трудових змагань за виконання та перевиконання виробничих планів між ланками, бригадами, табірними відділеннями; популяризували й заохочували передовиків виробництва; результати трудових змагань висвітлювали на дошках виробничих показників. Таким чином, ідеологічно-пропагандистський супровід відбудовчих процесів, що закликав радянських громадян «...не до жертвовності, а до мирної праці заради світлого майбутнього» [13, с. 739], випробували й на іноземному спецконтингенті. Потужним мотивуючим фактором стала також і дострокова репатріація. Так, наприклад, в наказі по управлінню запорізького табору №100 йдеться про дострокову репатріацію найкращих антифашистів: «Військовополонений Гінгофель Міхель, знаходячись в таборі з травня 1944 р., працював скульптором і бригадиром бригади архітекторів, систематично зі своєю бригадою виконував і перевиконував виробничі завдання. Впродовж 1947 р. його бригада виконувала

виробничі завдання на 150-190%. Одночасно Гінгофель був пропагандистом бригади, щоденно проводив з військовополоненими антифашистську роботу, покликану мобілізувати військовополонених на добросовісну працю, роз'яснював їм міжнародну політику Радянського Союзу, необхідність корінної демократичної перебудови Німеччини та прищеплював військовополоненим доброзичливе відношення до Радянського Союзу» [14, арк. 19].

Оперативники для мотивації понаднормової роботи також спиралися на політичні організації військовополонених, активно залучаючи відозви авторитетних антифашистів. Так, у зверненні президента НКВН Ерїха Вайнерта, зокрема, говорилося: «Чим енергійніше... кожен з нас візьметься за справу по відшкодуванню збитків..., тим швидше військовополонені зможуть залишити чужу країну, і тим швидше солдати окупаційних військ залишать Німеччину. Так давайте візьмемося за виконання великої справи! Кращі антифашисти, беріться за її керівництво. Кожен дім, відроджений з попелу, кожен завод, кожне колесо, що починає знову крутитись, кожен трактор, що виїздить у поле, – все це має наповнювати радістю серце німця, якщо він приклав свою руку до створення чогось нового...» [15, с. 175].

Члени антифашистського активу миколаївського табору Пастер Герт та Готфрід Гельмут також брали приклад зі своїх лідерів: «Ми закликаємо всіх військовополонених вести боротьбу за створення нової, дійсно демократичної Німеччини, боротьбу за викорінення всіх прибічників Гітлера та його кліки. Кожен військовополонений з ще більшою силою працюватиме по відновленню зруйнованих підприємств в Росії, аби повернутися на батьківщину з чистою совістю і там боротися за викорінення фашистських залишків» [16, арк. 205].

Соціалістичні методи праці врешті-решт почали давати свої плоди і окремі бригади відзначалися стабільним перевиконанням норм виробітку. Втім, слід зауважити, що випадки досягнення військовополоненими стаханівських результатів нечисельні і не відображають загального підсумку їх працевикористання. Адже більшість бранців чинила опір примусовій трудовій мобілізації. Формами протесту, розповсюдженими серед військовополонених були саботаж, псування реманенту, пошкодження механізмів, симуляція хвороби, голодування, втеча, нанесення собі тілесних ушкоджень і навіть самогубство.

На саботажників заводилися карні справи, що розглядалися Військовим Трибуналом військ МВС

відповідної області. Відповідальність передбачалася також за розкрадання майна, розбій, скалічення та ін. Так, Військовий Трибунал військ МВС Миколаївської області засудив до 8 років позбавлення волі з відбуттям міри покарання у виправно-трудоному таборі Альфреда Бейта за систематичне невиконання виробничих норм та саботаж [17, арк. 182].

Ефективним засобом ухилення від примусових робіт стало навмисне ослаблення організму. Кволий та непрацездатний бранець переводився до оздоровчої команди та тимчасово звільнявся від роботи. А тяжко хворих та знесилених, які вже не могли вважатися повноцінними робітниками, відправляли на батьківщину в першу чергу.

Багато військовополонених міняли свій хліб на тютюн. Недоїдання та надмірне паління швидко виснажували організм. За висловом Кайтеля Балтера, «звільнитися з російського полону можна лише через оздоровчу команду, найкращий засіб для цього не вживати їжу... Таким чином можна стати блідим... і жоден лікар не встановить причину хвороби. Лише так можна звільнитися з полону, бо іншого виходу немає» [12, арк. 60]. Військовополонений Ервін Ланге систематично продавав свій хліб: «Я тепер буду вживати у їжу лише стільки, щоб тільки підтримати свій організм, потрапити в оздоровчу команду, а звідти на Батьківщину» [12, арк. 60 зв].

Ще одна хитрість, до якої вдавалися бранці – надмірне споживання солі, що викликало набряки всього тіла. Так, під час обшуку оздоровчого відділення табору № 126 знайдено 3 кг солі в лежачих хворих. А в табірному відділенні №1 – 40 кг! [12, арк. 66 зв].

Але вдавалися й до більш радикальних методів. Наприклад полонений на прізвище Ласковський зазначав в колі інших бранців: «Для того, щоб повернутися на батьківщину потрібно зовсім небагато. Потрібно лише відрубати собі палець та потрапити до спецпиталю» [12, арк. 61].

Також відомі такі умисні дії як вживання непридатної для пиття сирової води та мильних розчинів; припікання слизової оболонки ока різними речовинами, зокрема вапном; перетяжка гомілки з метою набряку ніг; вживання стебла та коріння отруйних дикоростучих рослин; опіки різних частин тіла розпеченими металевими предметами; впорскування під шкіру скипидару, спирту, гасу та інших подразнюючих речовин. Вражає, що полонені воліли залишитися інвалідами, ніж співпрацювати з ідеологічно ворожою державою.

Але зусилля й кошти, витрачені на ідеологічне перевиховання військовополонених, все ж не

витратили марно. Якщо в ході війни більшість полонених відкрито пропагували нацистську ідеологію, то по її закінченню настрої змінилися й окремі бранці стали проявляти лояльність до СРСР. Але значна частка військовополонених, а особливо молоді, вважала себе жертвами війни та абсолютно не каялась. Отто Мільке, бранець табору № 126 зізнавався однодумцям: «Ми отримували задоволення, коли спалювали яке-небудь село, чи розстрілювали радянських військовополонених. Якби я знав, що мені в полоні буде так погано, я би розстрілював ще більше» [12, арк. 78].

Отже, політична індоктринація контингенту таборів НКВС (МВС) стала можлива завдяки залученню широкого кола засобів ідеологічного впливу. Та відсоток антифашистів продовжував залишатися невисоким, хоча й став для адміністрацій таборів опорою в роботі з ідеологічно чужорідним контингентом. Антифашистські школи, курси, мітинги та лекції більшістю полонених або сприймалися вороже, або просто ігнорувалися. Впродовж полону ставлення багатьох бранців до СРСР не лише не покращилося, а навпаки, ненависть до ідеологічного супротивника лише зміцніла.

Джерела та література

1. Бланк А.С. Национальный комитет «Свободная Германия» – центр антифашистской борьбы немецких патриотов. 1943-1945. Вологда, 1963. 92 с.
2. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). К. : Парламентское издательство, 2002. 503 с.
3. Левикін В. Політичні організації іноземних військовополонених та їх діяльність // Сторінки воєнної історії України: збірн. наук. статей. Вип.12. К., 2006. С. 279-290.
4. Вавулинская Л. И. «За военнопленными, привлечёнными к антифашистской работе, надо усилить контроль»: политическая работа в лагерях военнопленных в 1944-1949 гг. (на материалах Республики Карелия) // Военно-исторический журнал. 2013. № 7. С. 63-67.
5. Карпов В. Політична індоктринація японських солдатів і офіцерів у радянському полоні (1945-1949 рр.) // Військово-історичний альманах. 2003. Ч. 1. С. 67-79
6. Маркдорф Н. М. О политико-просветительской деятельности газеты «Нахрихтен» для немецких военнопленных в западносибирских лагерях (1945–1949 гг.) // Гражданская идентичность и внутренний мир российских немцев в годы Великой Отечественной войны и в исторической памяти потомков: материалы XIII междуна. научн. конференции. Москва, 21–23 октября 2010 г. С. 193-206.
7. Streidel M. So war das damals. München, 2002. 96 s.
8. Відділ режиму та технічного захисту інформації Головного управління Національної поліції (далі – ГУНП) в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр.19. 292 арк.
9. Коптев Б. Русский плен // Коммерсант. Ru : электрон. версия газ. Дата обновления: 03.10.2004. URL: <http://www.kommersant.ru/doc/2294191>.
10. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 339. Ч. 4. 76 арк.
11. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / [сост. М.М. Загоруйко, С. Г. Сидоров, Т. В. Царевская / под ред. проф. М.М. Загоруйко]. М.: Логос, 2000. 1120 с.
12. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області Ф 37. Оп. 3. Спр. 19. 292 арк.
13. Шайкан В. Ідеологічне забезпечення відбудовчих процесів в Україні // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матер. міжнародн. наук. конфер. Київ, 27 квітня 2010 / [відп. ред. Л. В. Легасова]. К., 2011. С. 738-750.
14. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Запорізькій області, Ф. 24, Оп. 1. Спр. 4-а. 135 арк.
15. Конасов В. Б. Судьбы немецких военнопленных в СССР: дипломатические, правовые и политические аспекты проблемы. Очерки и документы. Вологда: Из-во Вологод. ин-та повышения квалификации пед. кадров, 1996. 320 с.
16. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 390, Ч. 4. 275 арк.
17. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 15. 182 арк.